

Отримано: 24 листопада 2018 р.

Прорецензовано: 20 грудня 2018 р.

Прийнято до друку: 21 грудня 2018 р.

e-mail: irina.dzhochka@gmail.com

DOI: 10.25264/2519-2558-2018-4(72)-86-91

Джочка І. Ф. Особливості функціонування граматичних омонімів *де і куди* в українській мові. Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія». Острого: Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 4(72), грудень. С. 86–91.

УДК 81'36:81'374.423:81'367.365

Джочка Ірина Федорівна,

кандидат філологічних наук, доцент, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГРАМАТИЧНИХ ОМОНІМІВ ДЕ І КУДИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті проаналізовано граматичну омонімію лексем *де і куди*. З'ясовано семантико-структурні, прагматичні та синтагматичні чинники, які зумовлюють належність аналізованих слів до прислівників, часток чи сполучників. Охарактеризовано різновиди адвербіальних значень: статичної локалізації, напряду руху, неозначеної локалізації предмета, вказівної семантики. Визначено типи підрядних конструкцій із прислівниками *де і куди*, окреслено континуум фразеологізмів із зазначеними лексемами. Проаналізовано синонімічні, антонімічні та словотвірні відношення адвербіальних найменувань. Встановлено низку семантико-функційних виявів реалізації модальної (заперечення, вірогідності), градуальної (кількісно-підсилювальної, емоційно-експресивної) семантики омонімічних часток та їхніх еквівалентів, описано синтагматичні параметри аналізованих партикул.

Ключові слова: граматична омонімія, частки, еквіваленти часток, прислівники, фразеологізми, транспозиція, синтагматика.

Iryna Dzhochka,

Candidate of Philology, Associate Professor, State Pedagogical University «Vasyl Stefanyk Precarpathian National University»

FEATURES OF THE FUNCTIONING OF GRAMATIC HOMONYMS *WHERE* AND *WHERE TO* IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

The functional features of grammatical homonyms such as *where* and *where to* in the Ukrainian language have been analyzed. Grammatical homonymy is the result of transposition processes between units of the language system. The criteria for distinguishing homonymous units are semantic, structural, word-building, syntactic, and stylistic parameters. Specified pronoun adverbs largely express spatial semantics in interrogative or exclamative-interrogative syntactic constructions. In the relevant communicative situation, these adverbials express undetected and deictic semantics, synonymizing with such lexical units as *somewhere*, *exactly here*. Appearing in the role of connecting words, adverbs *where* and *where to* join subordinate relative clauses and clauses of place to the main ones. Expressing spatial semantics, the studied adverbs are part of many phraseologisms. In combination with particles such as *any*, and *no* they realize the semantics of spatial uncertainty.

It is emphasized that the defining function of particles is a gradual one. The syntagmatic criterion makes it possible to identify the particles *where* and *where to* and their equivalents such as *wherever*, *whereabouts*, *wherein*, *whereupon*, *whereon*, *no way* etc., which largely implement the category of negation, representing a variety of verbal subtleties (annoyance, doubt, indignation, categorical denial, impossibility). The complex *wherever* may express semantics of capture, *no way* indicates the impossibility of something. The quantitative and emphasizing significance is actualized by the particle *where* in combination with the comparatives. The studied lexical units express concessive meaning as part of paired conjugations (in combination with the opposing ones): *wherever ... but* etc. Consequently, semantic-structural, pragmatic and syntagmatic factors determining the relevance of the analyzed words to adverbs, particles, or conjunctions are analyzed.

Key words: grammatical homonymy, particles, equivalents of particles, adverbs, phraseologisms, transposition, syntagmatics.

Проблема функціонування лексико-граматичних класів слів, їх взаємодії, перехідних явищ була й залишається актуальною в царині сучасної граматики. Динамічний характер системи частин мови, сформованої в період становлення й розвитку морфологічного рівня, зумовлений постійними змінами щодо загальнокатегоріального значення, морфологічних ознак та синтаксичних функцій. Як результат – відбувається поповнення складу різних лексико-граматичних груп слів, найбільш продуктивним цей спосіб появи нових лексем репрезентований у системі службових слів. Зміни, пов'язані з глибинними лексико-семантичними та граматичними, а іноді й стилістичними зрушеннями у словах, у сучасній лінгвістиці трактують по-різному: перехід з однієї частини мови до іншої як експлікація морфолого-синтаксичного способу словотворення (І. Ковалик, М. Плющ, З. Сікорська), омонімія слів як продукт деривації (К. Городенська, Д. Гричишин, М. Лукін, Ю. Леденьов, М. Палевська, В. Силін та ін.), міжчастиномовна омонімія (О. Кушлик, У. Добосевич, Н. Глібчук). Транспозиційні процеси між словами, у результаті яких виникають граматичні омоніми, що є відображенням загальної тенденції більшості мов у світі до аналітизації, спрощення, скорочення надлишковості, стали предметом аналізу в роботах багатьох як зарубіжних (Л. В. Борте, В. В. Бабайцева, Е. Даль, Р. Келлер, О. М. Кім, П. Традгілл), так і українських лінгвістів (В. С. Ващенко, Г. М. Муқан, В. М. Ожоган). Незважаючи на різноманітність термінології, акцентування на відмінні передумови та особливості механізму транспозиційних процесів, у центрі аналізу в усіх наукових розвідках – лексеми, які постають у результаті таких трансформацій як граматичні омоніми, що свідчить про актуальність обраної теми.

Партикуляція як процес поповнення класу часток описана в студіях Л. Бондаренко, Н. Глібчук, О. Демської, О. Кушлик, К. Симонової, О. Соколової [1; 2; 6–8; 13; 17; 20]. Однак граматична омонімія займенникових прислівників та часток ще не була предметом окремих наукових розвідок, на сьогодні проаналізовано тільки окремі аспекти транспозиційного процесу «прислівник – частка» (І. Джочка, О. Кушлик, С. Педченко, О. Соколова) [11; 13; 20; 17]. **Наукова новизна** полягає в тому, що граматична омонімія часток *де і куди* та їх еквівалентів вперше в українській лінгвістиці стає предметом окремої наукової праці.

Метою дослідження є встановлення семантико-структурних, синтаксичних та прагматичних ознак досліджуваних граматичних омонімів. Для досягнення поставленої мети необхідно з'ясувати лексико-семантичну та прагматичну структуру,

словотвірні та синтагматичні особливості зазначених лексем, визначивши критерії розмежування прислівників, часток (їхніх еквівалентів), сполучників.

Просторові займенникові прислівники *де* і *куди*, які є одними з найчастотніших за вживанням серед прислівникових назв, виражають кілька значень. Виступаючи компонентами питальних речень, ці лексеми є засобами вираження питальної семантики щодо з'ясування статичної локалізації та напрямку руху когось чи чогось: «у якому місці?» «у яке місце, у якому напрямку?» У цьому значенні прислівники можуть виступати як самостійні семантичні поширювачі речення, зумовлені комунікативною потребою висловлення або ж як еквіваленти речень: – *А як батько образився, якщо не пустить більше по весіллях ходити – де тоді Якова побачиш?* (Марко Вовчок); – *Хто співав? Де?* (Леся Українка); *Хан Туглій натякав, що скоро піде в похід... – У похід? Куди?* – *А куди ходять половці? Звісно, на Русь... Кляті!* (В. Малик). Репрезентуючи питальну модальність, указані лексеми часто поєднуються з підсилювальною часткою *ж*, наприклад: *Іноді навіть повторювала слово «мама», старанно вимовляючи кожен звук, ніби так могла наблизити до себе цю жінку. Мама... Де ж ти тепер? Яка ти?* (О. Печорна); *Куди ж поділася Хвеса, санджакова бранка, яка дістала козакам ключі від Кафи..* (Д. Мордовець). Прислівник *де* часто вживається в поєднанні з часткою *ж* й у риторичних оклично-питальних реченнях, які, окрім питальної модальності, виражають жаль, здивування та ін. з приводу відсутності когось, чого-небудь. *Де ж той світ!? І де та правда?!* (Т. Шевченко); *Треба землі, і то кочче треба. А де ж її узяти?..* (М. Коцюбинський); *«Романочку, де ж ти тепер? Як тобі там, у далекім краю?..» Думкою лине до сина, думкою кличе його до себе* (М. Стельмах). На думку А. Лучик, у вказаному значенні синтагма *де ж* виступає як еквівалент слова, з погляду частининомовної співвіднесеності дослідниця трактує цю сполуку як аналог частки, порівняймо: *Погляд блука неспокійний, шукає навколо: де ж він, той терен золотистий, щоб знов ореол мені дав?* (Леся Українка). Очевидною відповіддю на поставлені запитання є заперечення наявності того чи іншого явища, предмета. За семантикою ці риторичні запитання корелюють з предикативною лексемою *нема*, однак заперечна семантика ускладнена прагматичними компонентами «жаль», «здивування», «розчарування» тощо. Уважасмо, що триває, вочевидь, процес партикуляції указаної синтагми, однак обставинна семантика ще не повністю втрачена в наведених прикладах.

У певних висловленнях прислівник *де* вступає в синонімічні зв'язки з лексемами *куди* і *звідки*, виступаючи засобом з'ясування напрямку руху, а не статичної локалізації когось чи чого-небудь, наприклад: *Засміявся Старий і внучку привітав, Неначе справді молодцю: «А де ж ти діла паляницю?»* (Т. Шевченко). *І де ті в господу взялися Усякі итучній іства?* (Т. Шевченко).

Уживаючись у питально-окличних реченнях, які репрезентують намагання мовця затримати, спинити когось, щось де-небудь, прислівник *куди* актуалізує питально-волюнтативне значення, наприклад: *У радісному запалі мінометники кинулись до воріт, заряджаючи на ходу протитанкові гранати. – Куди? – спинив біійців старший лейтенант* (за О. Гончарем).

Вступаючи в синонімічні зв'язки з прислівниками *десь*, *кудись*, *де-небудь*, *куди-небудь*, лексеми *де* і *куди* виражають неозначену семантику, указуючи на якесь місце, якийсь напрям, наприклад: – *А я хочу двадцять карбованців, – кажу. – Дасте, то зостанусь, а ні, то піду де в друге місце служити* (Марко Вовчок); – *Може, ти хочеш зо мною куди полетіти? – спитала у Павлуся Лелія* (Леся Українка). Аналогічно на спрямування в будь-яке місце, у будь-якому напрямку дії, руху, виражених відповідним дієсловом, указує прислівник *куди* у висловлюваннях із заперечною часткою *не* при предикаті, наприклад: – *Куди шматок хліба не пожене чоловіка, – <...> промовив Лесь Якубенко...* (М. Стельмах).

За відповідної комунікативної ситуації (найчастіше в розмовному мовленні) прислівники *де* і *куди* в певному синтагматичному оточенні здатні виражати дійсничну семантику «саме тут, саме в цьому напрямку», синонімізуючись із вказівними прислівниками *тут* і *туди*, найчастіше в поєднанні з вказівними частками *ось*, *от* і *он*, наприклад: [Саморсь:] *Тобі он куди шлях, а мені он куди: путь-дорога стовповая!..* (М. Кропивницький); – *От би куди стрілу пустити! – подумав він* (Панас Мирний); – *Корнію, Корнію! А де ти? – Ось де, тутечка, ніде не ззубився, – озивається поволі Корній, виступаючи з гурту товаришів* (Леся Українка); – *Куди ж я лечу? До Шевеля? Ні, не туди ноги несуть. А он куди – додому значить. Виходить, що злякався, втік? Від Олексія...* (В. Логвиненко).

Найбільший спектр значень аналізовані лексеми, однак, виявляють у функції сполучних слів, приєднуючи різні типи підрядних речень, зокрема: а) місця (здебільшого в сполученні з прислівниками *там*, *туди*, *звідти* в головній частині): *Звичайно, султан знав, Що то кричав не гяур. Звідти, де той конає, не долетить і рев гармати* (Ю. Мушкетик); б) з'ясувальні: *Чоловік дав завдаток, розказав, куди завести ялинку, і пішов* (М. Коцюбинський); г) означальні (частіше в поєднанні з займенниками *такий*, *той* у головній частині): *Соломія й сама думала про ті сторони, куди закликав Іван* (М. Коцюбинський).

За необхідності переліку чи зіставлення кількох речень або членів речення аналізовані прислівники входять до повторюваних однорідних синтагм відкритої структури, наприклад: *Вони [циганки] їздили по селах, жебрали, збирали де яєчко, де жменю муки або кукурудзи* (М. Коцюбинський). Тавтологія прислівників може бути використана й зі стилістичною метою задля підсилення емоційного вираження внутрішніх почуттів мовця (героя), наприклад: *Не пристало мені тепер жити! І се нині виджу кару від господу бога мого! Де нині улюблений брат мій? Де нині брата мого син? Де чадо моє? Де бояри думаючи? Де мужі хоробрі? Де полк мій?..* (В. Малик).

У усіх проаналізованих конструкціях прислівникові лексеми *де* і *куди* поєднані граматичним підрядним зв'язком з предикатом, виступаючи одним із засобів реалізації трьох типів модальності: об'єктивної (ствердження чи заперечення), питальної та спонукальної. Предикати, з якими поєднуються аналізовані прислівники, належать до різних лексико-семантичних груп. Однак якщо лексема *де* поєднується із дієсловами на позначення дії, стану, процесу і типово позначає статичну локалізацію певної ситуації, явища, предмета, то прислівник *куди* називає напрям переміщення, руху когось або чогось. Зрозуміло, що найчастіше слово *куди* поєднується з дієсловами руху, переміщення.

Виражаючи просторову семантику, аналізовані найменування входять до складу багатьох сталих синтаксичних сполук, причому в частині з них є взаємозамінними, наприклад: *Бог [його] знає куди (де) – «хто його знає, невідомо куди (де)»;* *куди і ворон кісток не заносить – «дуже далеко»; куди (де) Макар телят не ганяв – «дуже далеко, куди не підеш по своїй волі; про дуже віддалене місце»; куди не кинь (скинь, глянь, глянеш, скинеш і т. ін.) оком; куди (де) (тільки (лиш)) (не) гляне око – «скрізь, усюди»; куди (де) [не] слід – «туди, куди [не] можна, [не] дозволено і т. ін.»; куди очі дивляться*

(*бачать* і т. ін.) – «не вибираючи шляху, будь-куди; навмання»; *куди (де) попало; туди – не знати куди* – «байдуже, куди (де) прийдеться, куди (де) завгодно»; *старший куди пошлють* (жарт.) – «той, хто виконує які-небудь дрібні доручення»; *хто куди (де)* – «у різні місця; врізнобіч; усюди»; *не знати, де стати, де сісти* – «почувати себе ніяково, непевно»; *куди (де) хочеш* – «у будь-яке місце, залежно від бажання»; *куди (де) прийдеться (приходиться)* – «у випадковому місці; там, де видається можливість»; *де нема (немає) чого* – «скрізь є»; *багато куди (де)* – «у багатьох місцях»; *мало куди (де)* – «у небагатьох місцях» [17].

Семантику просторової невизначеності аналізовані слова можуть передавати й у поєднанні з частками *завгодно, невідомо, невідь (невість, невіт)*, наприклад: *Уляна зникла невідомо куди* (О. Довженко); *Малуша рада була лягти де завгодно*. Сказали б – спала просто на землі (С. Скляренко) Аналогічне лексичне значення «у якому-небудь невизначеному місці, напрямку» виражають лексеми, які є синонімійними до аналізованих на словотвірному рівні, зокрема: *десь, десь-то, де-небудь, будь-де, казна-де, хтозна-де, чортзна-де* та *кудись, куди-небудь, будь-куди, казна-куди, хтозна-куди, чортзна-куди*. Як лексикалізовані утворення, аналогічні за семантикою до синтагми «*куди (де) хочеш*», виступають деривати *абикуди* і *абиде* («хоч де, у будь-якому місці»). Вибірковість, частковість просторової локалізації певного явища, ситуації, предмета («у деяких місцях, місцями») виражають похідні прислівники *де-не-де, деінде, десь-не-десь, подекуди*; на відмінність місця від відомого («де-небудь (куди-небудь) в інше місце») вказують лексеми *десь-інде, куди-інде*.

Прислівник як частина мови є одним з найпродуктивніших джерел щодо утворення інших частин мови. На активності в транспозиційних процесах в межах прислівника наголошує С. Соколова, зазначаючи, що історично ця частина мови виступає як одна з найпродуктивніших та найрухоміших, прислівник постійно поповнюється новими утвореннями й сам стає базою для утворення нових частин мови. Можна констатувати, що в сучасній українській мові наявні і активно діють відприслівникові транспозиційні процеси у напрямку як повнозначних, так і службових частин мови та модальних слів і вигуків [19, с. 3]. Партикульовані прислівники становлять найчисельнішу групу вторинних часток, формуючи таким чином граматичні омонімії пари або іноді й ряди (трикомпонентні).

Втрачаючи здатність номінувати ознаку іншої ознаки й виконувати синтаксичну функцію детермінанта, прислівники переходять у частки, виражаючи як транспозит функцію підсилення. На думку С. Колесникової, «у мовній картині світу частки виражають «приховані» (суб'єктивні) і «явні» (об'єктивні) смисли речень-висловлювань для підсилення якісної ознаки, беручи участь у реалізації комунікативних намірів мовця» [12, с. 19]. Відповідно до цього визначальною функцією часток є *градуальна*, яка дає змогу об'єднувати всі частки мови, які є різноманітними та строкатими щодо вираження різноманітних модальних, емоційних, експресивних відтінків, в один клас службових слів. Саме градуальна функція уможливило вживання інших частин мови в реченні-висловленні у функції частки.

Перестаючи вказувати на просторову локалізацію чи напрям руху, переміщення кого- або чого-небудь, прислівники *де* і *куди* транспонуються в частки, формуючи граматичні омпари «прислівник – частка».

Партикульовані лексеми *де* і *куди* рідко вживаються як синтетичні одиниці. Здебільшого вони входять до складу неповнозначних лексичних комплексів, виступаючи як еквіваленти слів. Такі комплекси (НЛК) складаються з двох і більше графічних слів й відзначаються стійкістю, спільністю функціонування, незмінною формою. У синтагматичній конструкції вони мають один словесний наголос [16, с. 4].

Аналізуючи критерії розмежування граматичних (функціональних) омонімів, С. Соколова акцентує на синтагматичному, зазначаючи, що саме цей критерій «дозволяє з'ясувати дистрибутивні відношення між компонентами сполучення слів або словосполучення, розташованих у певній лінійній послідовності. При дослідженні транспозиційних передумов розвитку функціональної омонімії такий критерій є дієвим, оскільки при лексико-граматичних перетвореннях слово може змінювати свою формальну валентність, зокрема синтаксичні функції, властиві йому за традиційної дистрибуції» [20, с. 3].

Частка *де* найчастіше виступає як засіб вираження заперечення інформації, висловленої в попередньому контексті, виконуючи анафоричну функцію, відсилаючи адресата до відомої інформації (виступаючи як контекстуальний синонім частки *ні*), наприклад: *Чи вже давно ся ніч нас обгорнула, один казав: «Два тижені!», другий: «Місяць!», ще інший: «Де! давніше!»* (Леся Українка); *Він торкнув візника за плече: – Дядьку, а чи ви бачили гайдамаків? – Гайдамаків? – перепитав дядько, обертаючи своє молоде ще лице в рямцях рівно підстриженого волосся. – Та де! Навіщо мені, панчику, гайдамаки* (Л. Коваленко). Категорія заперечення в мовленні репрезентована комунікативними різновидами, зокрема такими як незгода, відмова, спростування, заборона та ін.

Одним з найбільш уживаних для вираження заперечення виступає партикулярний комплекс *де там*, утворений з двох часток. Ця аналітична одиниця посилює заперечення чітких слів, часто із повторенням заперечуваного слова в значенні «зовсім ні», наприклад: *«Давай ружжю! Сом гусака ковтнув!» Де там давай, хіба туди ружжю дострелить, на отаку глибочину? Про-опа гусак! Отакі соми бувають!* (Остап Вишня).

У розмовному мовленні, окрім заперечення, аналізований комплекс водночас вносить такі відтінки: а) досади, наприклад: *А все дождію; пробую землю розгребти, думаю, знайду котрогось. Де там!...* (Василь Барка); *Ну, що, хане, наздогнав Кончака? – спитав Святослав. – Де там! Сніг весь узв'язвся водою – тала стопа за Хоролом! А в Кончака свіжі коні, – втік!* (В. Малик); б) сумніву в реальності або можливості здійснення чого-небудь, наприклад: *Напрявив [Семен] свої думки на щоденну роботу. Скільки-то це доведеться виорать панського лану? Чи встиємо за два дні?.. Де там, де там!* (М. Коцюбинський).

«За рахунок препозитивного інкорпорування партикулярного компонента *та*, – зазначає Л. Бутко, – формується комплекс *та де там*. Таке ускладнення структури не впливає на стилістичну характеристику одиниці, проте спричинює підсилення висловленої думки» [5, с. 179]. Зауважимо, що в позиції частки *та* може вживатися підсилювальна частка *так*, формуючи ще один НЛК *так де там*, наприклад: *«Дайте, – Павло мій гомонить, – хоч обода догнути, батько мій поранений на миколаївській, не догне сам». Так де там! А Павло – і ружжя у руках не тримав* (В. Дрозд). Аналогічно сформований й партикулярний еквівалент *о де ж там* (внаслідок інтерпозиції частки *ж*), наприклад: *У кого се ти хліба позичила? – У Микити у Румая. – Довго, мабуть, гнувся – не давав? – О, де ж там! І трошки ні! Зараз, таки зараз дав, із милою хіттю* (Марко Вовчок).

Для вираження заперечного значення або неможливості щось зробити чи здійснити вживається й НЛК *де вже*, наприклад: – *Де вже тій копійці взятися у бідних, коли вона й з багатими не хоче родичатись* (М. Стельмах). Структура партикулярних еквівалентів *де вже там* (*е де вже там*) теж утворена за рахунок ускладнення форми вираження НЛК *де там*. Таке ускладнення, окрім підсилення семантики, вносить суб'єктивно-аксіологічне значення сумніву щодо реальності чи можливості реалізації чого-небудь, наприклад: – *А як багатими станемо, то, гляди, і в школу пошлем [сина]. – Де вже там нашому про школу думати... – махає рукою Явдоха* (М. Стельмах).

За схожою моделлю до комплексу *де там* утворено й партикулярний лексичний комплекс *де вже там*, у якому компонент *де* теж виступає початковим елементом [5, с. 179], наприклад: *Скільки сил коштує боротися з ними! Скільки людського життя і крові тратить у цій боротьбі Руська земля! Де вже тут узятися доброті в серці?* (В. Малик).

Для заперечення чийогось сумніву вживаються й НЛК *де вже не* та (*е*) *де вже там не*, структура яких ускладнена заперечною часткою *не*, наприклад: [Гебреї:] *То, значить, задля тебе нема тепер неволі? Ти не раб?* [Єгиптянин:] *Е, де вже там не раб!.. Якби я сам був паном над собою, я б не так роботу сю розклав...* (Леся Українка); – *А чи добре знаєш усі лази там до замку? – спитав один. – Де вже не добре! як свою кишеню* (Д. Мордовець).

Одним з частотних для вираження повного заперечення в значенні «аж ніяк», неможливості щось зробити, незгоди з чим-небудь є НЛК *де тобі* та його похідні комплекси *та де тобі*, *так де тобі* (ускладнені підсилювальними частками *та* і *так*), наприклад: *Надбiг [Лис] до калюжі, скочив у воду, щоб обмитися з фарби, де тобі! Фарба олійна, через ніч у теплі засохла добре, не пускає* (І. Франко); *Не то розумний – дурень знає і скаже світові всьому, Як скрізь Ведмідь той мед тягас, – Так де тобі! І не кажи* (Л. Глібов). Схожими функціонально-семантичними властивостями характеризується й комплекс *ну де б тобі* (утворений за допомогою партикульованих вигука, прислівника, займенника та частки *б*), наприклад: *Не пам'ятаю, – глухо озвався хан. – Хто ти? – Ну, де б тобі пам'ятати!* (В. Малик).

Окрім проаналізованих еквівалентів часток, структурним компонентом яких виступає частка *де*, в українській мові функціонує низка еквівалентів часток, які виражають різні семантико-прагматичні смисли, зокрема: *де вже було* (у поєднанні з інфінітивом) – використовується для підтвердження неможливості реалізації будь-якої дії, явища в минулому, наприклад: *Найбільше спокотував Вася свої конокрадські гріхи боєм.. Де вже було карати людину, про відчайдушну хоробрість якої знав увесь полк!* (О. Гончар); *де ж таки* – використовується з метою висловити незадоволення кимось, чимось, несприйняття чи несхвалення чого-небудь, наприклад: – *Проміняйте мені бичка-третячка за маковий пиріжок! – Де ж таки бичка за пиріжок!* (з української казки); *де ж пак* – а) реалізує емоційно-оцінне значення сумніву в чомусь, указує на абсолютну неможливість чогось або акцентує на чому-небудь негативному. [Круста:] *Не диво, що всі п'яниці з римської голоти охоче йдуть у християни – де ж пак не шанувати їм такого бога?* (Леся Українка); б) експлікує аксіологічну семантику незадоволення ким-, чим-небудь, несприйняття, осуду чогось. – *Он куди наше добро іде! Де ж пак: кріпаків обібрали, гроші .. повернули на довги (борги)* (Панас Мирний); в) використовується для підтвердження чогось, реалізуючи семантику «зрозуміло, звичайно, інакше бути не може». – *Але ж дорого, сину, ти заплатив за їх (книжки)! Де ж пак, аж десять карбованців. Ова! Чималі гроші!* (Іван Нечуй-Левицький) [18].

«Найскладнішу форму вираження з усіх оклично-підсилювальних НЛК мають одиниці *де ж таки видано* (*слихано*), *де ж це* (*се*) *видано* (*слихано*), *де ж таки* (*то*) *видано*, *щоб..?* Вони виявляють спорідненість на рівні форми вираження, функціонально-семантичних і стилістичних властивостей, функціонуючи в розмовному мовленні для вираження обурення [4, с. 14–15], наприклад: – *Тю на тебе, чоловіче! Чи ти не здурів? – каже Хвеська. – Де ж таки видано, щоб зайці у верші ловились?* (з української казки). Синонімічним до цього еквівалента частки є й партикулярний комплекс *та де це* (*се*) *видано*: – *Як то можна! та де це видано! та хто таке чув, щоб вільна козачка за кріпака оддавалась!* (Марко Вовчок). «Незважаючи на редукцію частки *ж*, препозитивне інкорпорування партикулярного компонента *та* в структурі порівняно зі структурою одиниці *де ж це* (*се*) *видано* (*слихано*) сприяє підсиленню семантичних властивостей комплексу» [4, с. 14–15].

Партикулярний комплекс, у структурі якого наявна частка *де*, може виражати й стверджувальне значення «за допомогою заперечної частки *не*, коли її заперечне значення контрастує із загальним змістовим навантаженням тексту... Ця одиниця є засобом стилізації під фольклорний твір і створює сатиричний ефект. Структура комплексу *де не* складається з партикулярних складових» [5, с. 179]. Наприклад: ... *Вона [жорівка] йому сподобалася так, що навіть де не візьмись духи – і ті знов запахи під носом* (М. Вінграновський). У поєднанні зі способово-часовою формою дієслова *взяти* ця частка виступає у складі фразеологізованої синтагми *де [не] взявся* (*візьметься* і т. ін.) *хто, що*, яка виражає значення «з'явився (з'явиться і т. ін.) хто-, що-небудь», наприклад: – *Якби ви нас, дяче, повозили ще!.. – Шукайте санчат, повожу вже... Де взявся й санчата* (Панас Мирний).

Схожі семантико-прагматичні смисли виражає й частка *куди* у НЛК, які структурно побудовані за схожими моделями до вже проаналізованих. Значення категоричного заперечення висловленого раніше виражають партикулярні комплекси *куди ж пак* і *так куди ж пак* (порівняймо з *де ж пак*), наприклад: – *Змалечку не вчилися, бо не до наук було, а вирости, уже б і вчитись – так куди ж пак – ми й так уже письменні та дрюковані* (Ю. Збанацький). Значення сумніву в можливості здійснення чогось виражають НЛК, у структурі яких наявна частка *де*. Йдеться про партикулярні комплекси, де аналізована частка вживається у поєднанні з підсилювальними частками *ж*, *вже*, *тут*, *там* – *куди вже*, *куди ж*, *куди там*, *куди ж там*, *так куди ж*, *так куди вже* (порівняймо з НЛК *де вже*, *де ж таки*, *де там* тощо), наприклад: *Куди йому уже до Риму?* (І. Котляревський); *Зайхав [Михайло] якось до матері. І не впізнала. Куди ж там – у кожаниці, в кашкеті шкіряному, в чоботях – комісар червоний, та й годі* (Ю. Збанацький).

Сумнів стосовно чийось сил виражають аналізовані партикулярні комплекси у сполученні з формами особових займенників або назв істот у формі давального відмінка (найчастіше вживані особові займенники), наприклад: – *Куди вже нам!* (В. Шевчук); *Витримавши класичну паузу, рвучко змахнув долонями – і кільканадцять луджених горлянок навдивовиж злагоджено підхопили: Там у курвочки кожної талія, Що куди там до неї осі!* (В. Врублевський); *Куди там слонові! Куди там китові! Серед рослин зустрічаються багатирі стометрового зросту. Тому що коли ти стоїш за іншими, ти стаєш справжнім багатирем, а коли стоїш тільки за себе, отут уже, звісно, багатирем не станеш* (І. Упатов).

«До партикулярних ЛК *куди вже* і *так куди вже* за ознаками форми вираження й за стилістичними властивостями наближається й комплекс цієї семантичної групи *хоч куди*: одиниця у своїй структурі також має партикулярний компонент *куди* й слугує в розмовному мовленні для вираження захоплення» [4, с. 13–14]: – *Справив я собі чоботи, кожушок – парубок, хоч куди!* (М. Олійник). Подібні семантико-стилістичні функції виконують й інші синтагми, зокрема *куди твоє* (рідко – *ваше діло*) («про щось дуже гарне, незвичне; виражає захоплення чи здивування кимось, чимось»): *Купив [Юхим] лоша .. І вже так його кохав, так доглядав, що куди твоє діло* (Григорій Тютюнник) та *куди кому до кого* («не можна й порівнювати когось із кимось»): – *Куди мені старій до вас молодих? – одказує Параска* (Панас Мирний).

Кількісно-підсилювальне значення виражає частка *куди*, синонімізуючись у цій функції із партикулами *значно, незрівнянно, далеко*, у сполученні з прикметниками або прислівниками вищого ступеня порівняння: *В науці Матвій куди за неї сильніший...* (С. Васильченко); *Терикон стояв зовсім близько, ніби ще одна трибуна, куди вища і грандіозніша за споруди стадіону* (В. Собко).

Різні погляди в граматиці існують щодо кваліфікації аналітичних сполук *де не* і *куди не*, які виступають засобом зв'язку частин складнопідрядного речення. Такі синтагми визначають як сполучні слова, ускладнені частками (О. Пономарів, І. Ющук), складені сполучні слова (М. Плющ), заперечні форми відносних прислівників та займенників, ужиті в ролі допустового сполучника (М. Каранська). Найбільш обґрунтованою вважаємо думку К. Городенської, яка в «Грамматичному словнику української мови. Сполучники» аналізує синтагми інтерпретує як сполучнослівні єдності, що «поєднують підрядну допустову частину з головною частиною складнопідрядного речення підрядним детермінантним зв'язком, указуючи на те, що крайній вияв ознаки в підрядній допустовій частині не впливає на виконання дії чи появу стану в головній частині» [9, с. 61, 99]. Водночас похідні комплекси, утворені на базі цих єдностей (*де не... а, де не... але, де не... однак (одначе), де не... проте, де не... та, куди не... а, куди не... але, куди не... однак (одначе), куди не... проте, куди не... та*), дослідниця кваліфікує як сполучнослівні-сполучникові пари, які є виразниками допустово-кількісних відношень [9, с. 61–65, 99–102], наприклад: *Все було, куди не підемо, він на очі навертається* (Марко Вовчок); *Де б я не був, а все ж думками лечу в Донецину свою* (В. Сосюра).

Отже, граматична омонімія є результатом транспозиційних процесів між одиницями мовної системи. Критеріями розмежування омонімічних одиниць є семантичні, структурні, словотвірні, синтаксичні та стилістичні параметри. Указані займенникові прислівники найчастіше виражають просторову семантику в питальних або оклично-питальних синтаксичних конструкціях. За відповідної комунікативної ситуації зазначені адвербіативи виражають неозначену та дейктичну семантику, синонімізуючись із лексемами *десь, кудись, саме тут*. Виступаючи в ролі сполучних слів, прислівники *де* і *куди* приєднують підрядні речення місця, зясувальні та означальні. Виражаючи просторову семантику, досліджувані прислівники входять до складу багатьох фразеологізмів. У поєднанні з частками *завгодно, невідомо* та ін. вони реалізують семантику просторової невизначеності.

Визначальною функцією часток є градуальна. Синтагматичний критерій уможливує виокремлення часток *де* і *куди* та їхніх еквівалентів *де там, де вже, де вже не, де тобі, де ж пак, куди ж пак* та ін., які найчастіше реалізують категорію заперечення, репрезентуючи різноманітні субкатегорійні значення (досади, сумніву, обурення, категоричного заперечення, неможливості). Комплекс *хоч куди* може виражати семантику захоплення, *куди ж пак* – указує на неможливість чогось. Кількісно-підсилювальне значення актуалізує частка *куди* в сполученні з прикметниками і прислівниками вищого ступеня порівняння. Допустове значення досліджувані лексеми виражають у складі парних сполучників (у поєднанні із протиставленими) *де не... а, куди не... проте* тощо.

Перспектива подальших досліджень полягає в комплексному аналізі семантико-структурних, прагматичних та синтагматичних чинників, які зумовлюють належність інших незмінних слів до часток чи інших лексико-граматичних класів слів (їхніх граматичних омонімів), що є особливо актуальним у руслі сучасних граматичних досліджень в царині прикладної лінгвістики.

Література:

- Бондаренко Л. В. Особливості функціонування і розмежування омонімічних сполучників і часток. *Наукові записки*. Випуск 80. Серія : Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. С. 25–33.
- Бондаренко Л. В. Склад та комунікативні функції вторинних часток : дис... канд. філол. наук. Кіровоград, 2005. 193 с.
- Бортэ Л. В. Глубина взаимодействия частей речи в современном русском языке / под ред. к.ф.н. Н. И. Мигириной. Кишинёв: Штиинца, 1977. 108 с.
- Бутко Л.В. Неповнозначні лексичні комплекси, співвідносні з оклично-підсилювальними частками, в аспекті структурно-семантичних властивостей. *Лінгвістика: збірник наукових праць*. № 2 (17). Луганськ, 2009. С. 11–17.
- Бутко Л. В. Стверджувальні і заперечні партикулярні комплекси у мові сучасних ЗМІ. *Культура народів Причорномор'я*. 2011. № 217. С. 178–180.
- Глібчук Н. Партикуляція – один із шляхів виникнення міжчастининомовних омонімів. *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць. Вип. 22. Донецьк : ДонНУ, 2011. С. 77–82.
- Глібчук Н. М. Синкретизм у площині функціональної омонімії. *Україноцентризм наукового сумління* : збірник наукових праць на пошану професора Зеновія Терлака. Львів: Ліга-Прес, 2014. С. 91–113.
- Глібчук Н. М., Добосевич У. Б. Проблеми міжчастининомовної омонімії в сучасній українській літературній мові. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. Львів: Львівський національний ун-т, 2010. Вип. 50. С. 386–404.
- Городенська К. Г. Грамматичний словник української мови : Сполучники. Київ–Херсон, 2007. 340 с.
- Даль Э. Возникновение и сохранение языковой сложности [пер. с англ.]. Москва: Изд-во ЛКИ, 2009. 560 с.
- Джочка І. Ф. Грамматична омонімія часток ОН, ОСЬ, ОТ, ОЦЕ. *Прикарпатський вісник НТШ «Слово»*. Випуски 4(40) 2017, 3 (47) 2018. Івано-Франківськ, 2018. С. 99–110.
- Колесникова С. М. Русские частицы: семантика, грамматика, функция : монография. Москва: ФЛИНТА, 2012. 112 с.
- Кушлик О. П. Лексико-семантичні відношення між частками і похідними від них сполучниками. *Гуманітарний вісник* : зб. наук. пр. Чис. 10. Серія : Іноземна філологія. Т. 2 Проблеми сучасної лінгвістики. Черкаси : Видавництво ЧДТУ, 2006. С. 307–312.
- Лукин М. Ф. Переход частей речи или их субституция? *Филол. науки*. Москва: Высш. шк., 1982. № 2. С. 78–80.
- Лучик А. А. . Словник еквівалентів слова української мови. Київ : Києво-Могилянська акад., 2008. 174 с.
- Рогожникова Р. П. Словарь эквивалентов слова: наречные, служебные, модальные единства. Москва: Рус. яз., 1991. 254 с.

17. Симонова К. С. Особливості функціонування відзайменникових часток в українській мові. *Наукові записки*. Том 19, Спеціальний випуск : у двох частинах. Частина 1. К. : КМ «Академія», 2001. С. 35–39.
18. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1970–1980. URL : <http://sum.in.ua/> (дата звернення : 21.09.2018 р.).
19. Соколова С. В. Транспозиційний потенціал прислівників у сучасній українській мові: автореф. дис ... канд. філол. наук. Київ, 2009. 20 с.
20. Соколова С. В. Частиномовна кваліфікація функціональних відприслівникових омонімів в українській мові. *Наукові праці: Науково-методичний журнал*. Т. 138. Вип. 125. Філологія. Мовознавство. Миколаїв : Видавництво ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. С. 83–87.
21. Степаненко М. І., Педченко С. О. Функційно-семантичні параметри вказівної частки *ось*. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови. 2011. Вип. 7. С. 10–15.
22. Keller R. *On Language Change: the invisible hand in language*. London: Routledge, 1994. 218 p.
23. Trudgill P. Contact and simplification: Historical baggage and directionality in linguistic change. *Linguistic Typology*, 2001. P. 372–375.